

Baggrunden for togtet.

Christian IV havde formeldt overtaget styret af Danmark-Norge i 1596. Hans første større udenrigspolitiske sag blev forholdet til Sverige og herredømmet over kystterritoriet. Han måtte forholde sig til en aggressiv og ekspansiv nordområde politik både fra den svenske og den russiske tsar. De europæiske landes livlige og øgende trafik både med handel, fiskeri, hvalfangst og polarekspeditioner i nord repræsenterede også alvorlige udfordringer for en statsleder som så på havområdet mellem Norge og Grønland som sit domæne. På denne tid havde danskerne den opfattelse af Nordishavet var et lukket indhav.

Ca. i midten af 1500 tallet begyndte englænderne og skotterne i handelsøjemed at sejle på havnene langs Karelstrand, det vil sige kysten fra øst i Varangerfjorden og frem til Dvinas udløb i Kvitsjøen. En engelsk koloni, Kolmogory eller Dvinabyen, blev anlagt her før russerne etablerede Arkhangelsk. Fra slutningen af 1560 tallet kom hollænderne for alvor med i handelen på Kola. Danskerne understregede at siden sejladserne gik gennem kongens hav domæne nord om Norge, skulle handelskompagnerne betale told for gennemrejsen. Da handelstrafikken på Kola og den nyetablerede by Arkhangelsk øgede i betydelig omfang på 1580, som følge af at svenskerne lukkede handelsvejen mellem Vesteuropa og Rusland gennem Østersøen, blev det nødvendigt for det dansk-norske regimet at reagere med stor beslutsomhed end tidligere. Magt bag kravene kom der imidlertid først ved at den nye danske konge Christian IV afløste formynderstyret i juni 1596.

Sverige var ved udgangen på 1500-tallet i færd med at udvide sin skatte opkrævning og sine grænser mod Norge i nord. Sveriges ekspansions iver virkede stadig mere udfordrende og truende på den dansk-norske kronens interesser på Nordkalotten. Rigtig blod på tanden fik Christian 4. tidlig i 1597, hvor han fik tilsendt et kort over Skandinavien, udformet af den hollandske kartograf J. Hondius. På kortet havde Sverige fået det nordlige slutpunkt for sin grænse flyttet fra Bottenvika helt frem til Varangerfjorden. Det hollandske kort byggede på fredsbetingelserne mellem Rusland og Sverige i Teusinatraktaten fra 1595. Inden havde orienteret danskerne om aftale. Kongen satte undersøgelser i gang, som skulle frembringe information om hvad "den onde nabo" gjorde for at få adgang til ishavet. Ildevarslende rapporter om svenske skatteopkrævnings togter og fremrykning mod kysten i nord krævede modtræk

.Sommeren 1598 havde befalingsmanden over Vardøhus og Finmarkens len, den knap 40 år gamle Hans Olsen Koefoed, personligt taget den lange tur ned til København for at orientere monarken om svenskernes fremfærd i nordnorske fjordstrøg. Vinteren forud, 1597-98, rejste Koefoed sammen med datidens Nordkalot ekspert, Simon von Salingen, over store dele af Nordnorge for at kortlægge omfanget af de svenske fogeder skatteopkrævninger fra søsamer. Lensherrens skildring af den betændte situation er baggrund for kongens afgørelse om at tage sagen i egne hænder. Han brugte høsten 1598 til udrustning og forberedelser. I november var det klart hvilke skibe som skulle udgøre eskadren. Ved selvsyn ville den energiske oldenborgkonge skaffe sig et overblik over forholdene i den nordligste del af dobbeltmonarkiet, vise flaget og dermed markere sin overhøjhed i nord områderne. Gennem, at hævde sin territorialret ønskede monarken at knytte de usikre nordlige områder stærkere til dynastistatens netværk.

Baggrunden for togtet.

Vi står overfor et tydeligt eksempel på statsmagtens fremrykning og statsbygning i nord. Interessen grænseproblemer med nedsættelse af grænsekommissioner, geohistoriske beskrivelser, udarbejdelse af kort, forhandlinger om suverænitetshævdelse både på hav og på land går som en rød tråd blandt stater som var involveret i konflikten om det yderste nord i slutningen af 1500-tallet og i begyndelsen af 1600-tallet. Også før 1599 havde danske myndigheder sendt marineekspeditioner nordover, men ingen af disse kunne måle sig med den magtdemonstration kongen stillede op med for fire hundrede år siden. I kampen om grænselandet skulle han engang for alle vise den dansk-norske krigsmagt på havet.

Kongens dygtige tjenestemænd på Vardøhus, Koefoed, gentog en ny omfattende åsteds rejse vinteren 1598-99 for at konstatere svenskernes fremfærd overfor fjordsamerne. Resultatet fra denne undersøgelse blev lagt frem overfor kongen og hans følge da de gæstede Vardø i slutningen af maj 1599.

Samtidig som de danske marinefartøjer lagde ud fra København, deltog lensherren i et møde med svenskerne i Kiberg. På mødet som varede fra 15.04 til 26.04 hævde den svenske kommissær at same fjordene mellem Tysfjord og Varanger var den svenske kronens rette ejendom. Christian IV fik med andre ord førstehånds orientering om svenskernes nordområdepolitik da han selv kom til Vardø cirka en måned efter mødet i Kiberg.

Besøget i Vardø

Fra det tre måneder lange togt for fire hundrede år siden foreligger der to rejseberetninger. De to dagbøger er skrevet af to af kongens nære medarbejdere, Jonas Carisius (1571-1619) og Sivert Grubbe (1566-1626). Carisius udførte også en del tegninger på turen. Som eksempel på hvad vi kan finde i disse righoldige og til tider underholdende beretninger, tager jeg med nogle tidsbilleder fra besøget i Vardø i maj 1599.

Besøget i Vardø

I Christian IV's store følge finder vi alle slags mennesker, blandt dem flere præster. Hvert de otte orlogsskibe havde sin egen skibspræst. Deres opgave var at holde søfolkene til gudsfrygt med kor og gudstjeneste. De to dagbøger indeholder flere humoristiske historier skibspræstens gøremål. Efter at danskerne skød og dræbte en hollandsk skipper i Vardø, gav kongen ordre om at hr. Niels skulle holde ligtale over manden. Præsten var imidlertid så fuld at han gjorde talen og begravelsesceremonien meget kort. Både hr. Niels og andre tørstige dansker havde forsynet sig godt med mængder af vin de havde fundet på den konfiskerede båd fra Nederlandene.

Således forretter den "dygtig beskænkede" skibspræst den 29. maj begravelsen i Vardø: Hvor han er født, det ved jeg ikke, lige så lidt som hvem der er hans forældre, hvorledes han levede, er mig heller ikke bekendt, derimod ved jeg til punkt og prikke, hvorledes han er død, men da jeg i andre lo også vide god besked dermed, så behøver jeg ikke at udbrede mig vidtløftig derom og derfor slutter jeg hermed min tale."

Grubbe fortæller også at sognepræsten i Vardø, hr. Claus Christensen, var et uvidende asen. Det gjorde ikke så meget fordi hele menigheden, "er som præsten. Han besidder stor autoritet hos disse bæster" for at medtage danskernes karakterstik af Vardøværingerne. Bland sine sognebørn gik præsten for at være en fortræffelig sjælesørger. Gennem Grubbes notater får vi at vide at hr. Claus blev udvist af professorerne ved universitetet i København for sin udsvævende livsførelse og slette opførsel. Ved universitetet var præstestudenten til stor skam og forargelse. "I dag", skriver Grubbe, "takkede han professorerne i København for at de havde relegeret ham fra universitetet". Det eneste Claus havde at klage over i Vardø var at det øl han bryggede på affaldsmassen fra Vardøhus fæstning ikke smagte særlig godt.

Danskerne må have ment at præsten levede i stor fattigdom. Præstegården gjorde ikke særlig indtryk – Grubbe var på besøg hos Vardøpræsten i det han kalder en elendig jordhytte. Af et brev forfattet på Hans Kongelige Majestæts skib Victor i Vardø 29. maj 1599, fremgår det at kongen har givet stedets præst 10 daler årlig for at han skulle få det lidt bedre. Og Claus fortsatte i sit kald.

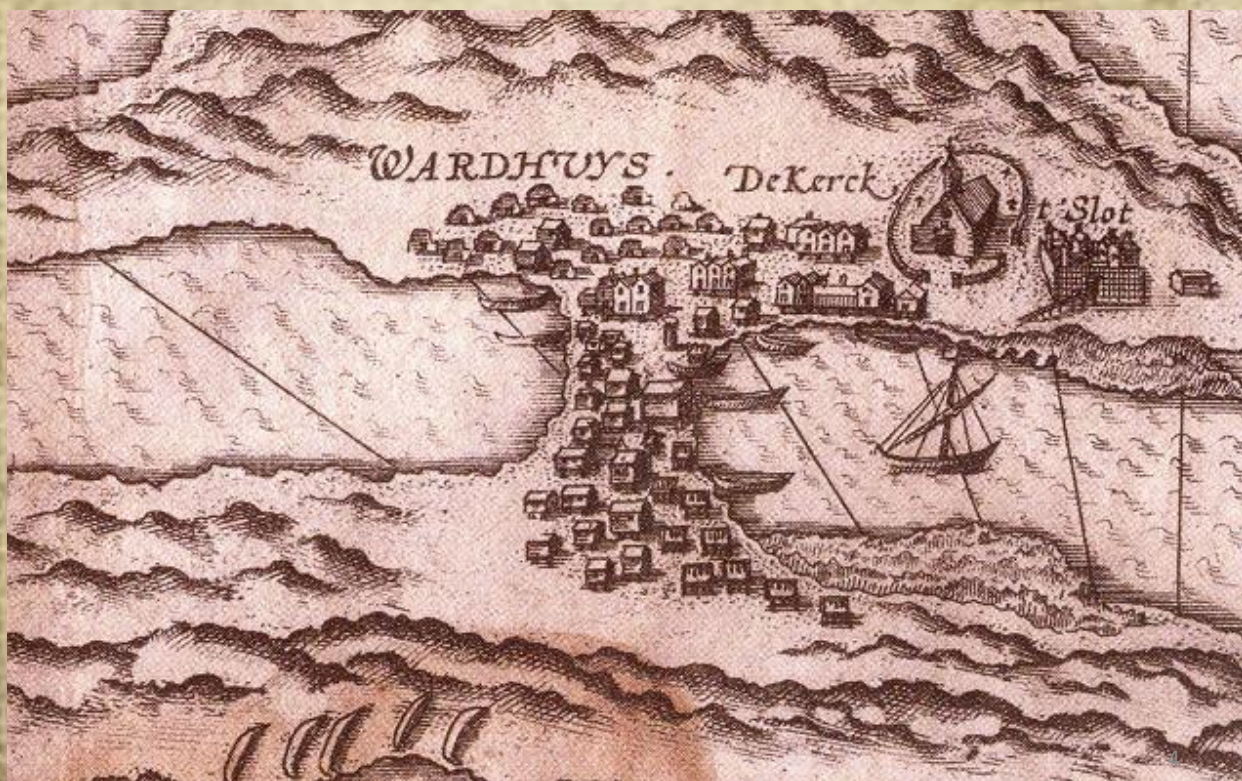
Han var fortsat stedets præst til år senere med samme løn fra kongen.

Fiskersamfundet Vardø gjorde ikke særlig indtryk på rejseselskabet. Stanken af tørfisk var uudholdelig, folket levede i underjordiske huler, kirken mindede mest om et rensdyr og Vardøhus fæstningen var en ussel ting- det rigeste danskerne overhoved havde set af fæstninger. Den kan umulig klare sig i en kamp, konstaterer Carisius. Grubbe og Carisius er begge enige i skildringen af fiskesamfundet: "Her på stedet er der en ulidelig stank og dårlig lugt af tran og fisk. Den grusomme stank kommer frafiskehoveder og fiskeben, som var henlagt på standen for at tørre. Får og geder går og gnaver på disse fiskeben – de får ikke anden føde året igennem. Ve blev snart kede af stedet."

Vesøget o Vardø

Fem år tidligere, altså i 1594, besøgte hollænderen J.H. van Linschoten (1563-1610) Vardø. Han var på vej hjemover sammen med flere skibe som havde været på ekspedition i nordområderne. Linschoten lavede både tegninger og nedskrev en topografisk skildring af sit møde med Vardø. Her følger nogle uddrag fra hans beretning fordi den skiller sig ud fra danskernes negative indtryk af samfundet. Hollænderen er heller ikke imponeret over Vardøhus fæstning. Den er af "ringe styrke, halvt fortalt og kan vanskeligt holde stand mod et godt udrustet skib." Men når det gælder beskrivelsen af andre forhold, giver Linschotens iagttagelser et andet billede en Grubbe og Carisius. Vardøvæingerne holder husdyr, okser, køer, får, bukke, geder, grise og høns. Om sommeren går disse ude og æder hele dagen og om natten bliver de lukket ind i de huse og lader som de har bygget til dem. Græsset bliver slået, afskåret og tørret, for at kunne fodre dyrene om vinteren, så de er fede og i god stand," skriver hollænderen, som også fortæller at landet "var grønt og smukt at se på, uden nogen sne eller tegn på det." Bussesundet, mellem fastlandet og øen hvor skibene lå for anker, er der ifølge beretningen "meget godt at ligge. Denne ankerplads er god i alle vindretninger, uanset vinden kommer fra nord eller syd." Linschoten og hans følge forlod Vardø fredag 26.august 1594 " da vinden var sydlig og vejret meget smukt, klar og lyst med solskin, en så smuk sommerdag som vi ikke havde haft i lang tid." Som historikeren Alf Ragnar Nielssen 1984 har peget på, ligger forskellen mellem danskernes negative billede og Linschotens positive indtryk af Vardø i at de besøgte stedet på forskellige årstider. Danskerne var der i maj og oplevede husdyrene på græs hos fiksehovederne i forårets græsknaphed. Hollænderne besøgte Vardø på sensommeren hvor blandt andet dyrene havde spist sig tykke gennem sommerens friske græs.

Chr. IV Troldom & Hekse

Christian IV's møde med samisk trolddom og hekse.

Chr. IV var selv af den faste overbevisning, at trolddom, som den blev beskrevet i forordningen af 12. oktober 1617, var en realitet.

Dette fremgår klart af mange samtidige udsagn, bl. a. er brev skrevet til Danmarks næst mægtigste mand kongens kansler om at han skal indskærpe overfor øvrigheden, at de skal være opmærksomme på hekseriet og ikke lade sig bestikke, hvilket Chr. IV tilsyneladende mener var almindelig skik og brug.

Et brev fra Chr. IV, som i eftertiden har været stærkt medvirkende til, at Chr. IV muligvis med urette blev bedømt som "heksejæger".

"Her tales fluks om troldkvinder i København og Helsingør, hvoriblandt jeg finder en del, at de på deres gamle maner skal hjælpe på dem, så vidt de kan, for en part erfluks besvogret med øvrighederne i købstæderne. Hvorfor du skal vare dem ad, som bør med de andre have indseende, at de varer dem, at de lader intet overtale. De siger, at de byder fluks penge, i hvor de bekommer dem, når jeg spørger, det, det skal de erfare. Desværre vi har alt for mange af det slags, og er Ikkun bedst, at de engang til gavn udfejes, at man Det skarn af huset bliver kvit. De har med min Person forsøgt allehånde, endog, gud være loved, De intet dermed udretter haver, ti jeg aldrig efter Det hudleri har givet agt, gud være loved."

I Norges historien kender vi Christian IV befaling af 20. dag i februar 1609.

Som erfaringen viser, er de nævnte finner og lapper af natur henfalden til brug af trolddom. Af den grund tør hverken nordmænd eller andre fromme folk bo i deres nærhed, langt mindre bosætte sig i de fjorde, hvor der er mange finner. Derfor skal du have et strengt og alvorligt opsyn med dem, slig at de som bliver fundet skyldige i at bruge trolddom, gennem dom og straf, uden al nåde aflives. Mistænkes nogen for at kunne slige kunster, uden at det kan bevises at de har brugt den, da skal de forvises fra dit len og aldrig forblive på noget sted hvor finnerne har deres tilhold, hverken i dit len eller Nordland. Dette skal du underdanigst rette dig efter. Gud befaler dig. Skrevet på vort slot Skanderborg den 20. dag i februar 1609.

Under vort signet
Christian

Chr. IV Troldom & Hekse

Gør vitterlig for alle: Daglig erfaring tilkendegiver at hemmelige kunster som sigen, manen, målen, karakter eller malen, ånder, udvælgelse af visse dage i ugen etc., næsten er almindeligt og ses på med ligegyldighed og som ikke forbudt siden de antages at være til gavn og helbred for folk og fe. Undertiden blandes dette sammen med misbrug af guds ord. Dette til trods for at slige kunster er strengt forbudt af den almægtige gud fordi de fører mennesket bort fra Gud og den af ham forordnede naturlig hjælp og medicin og i stedet vender det til djævelen og hans hemmelige, unaturlige råd og middel. Desuden findes nævnte kunster nærmest at være alle troldfolks første alfabet og rette ophav og begyndelsen til trolddommens onde og ulykkeligeidræt.

For at sådan Guds fortørnelse og vederstyggelighed, ved Guds hjælp, skal kunne stilne hen og gå til grunde, har vi nådigst været forårsaget at tænke på alvorlige og dertil tjenlige midler og vejer derfor med vort elskelige rigsråd således herom bestemt og forordnet, som vi også hermed bestemmer og forordner: At dersom nogen efter denne dag findes at være kyndig og erfaren i nævnte kunster og bruger og udøver dem, da skal de af adel, stå til rette og straffes sådan som der af os og vort elskelige rigsråd bliver kendt over dem.

De andre, som ikke er af adel, skal have forbudt sit bo og sin formue og rømme alle vore riger, land og fyrstedømmer. Med de som er medvidne til sådanne folk og bruger eller lader deres råd bruge og dåd for sig eller sine, skal første gang, om de er af adel, stå offentligt skrifte samt give et tusind daler til nærmeste hospital. De andre skulle ligeledes stå offentligt skrifte og straffes efter sin formue. Andre gange nogen bliver fundet skyldig i at have begået samme forseelse, da skal de, hvem de end er, uden undtagelse være underlagt samme lidelse og straf som om de selv skulle udøve og være erfaren i kunsten.

Hvad rette troldfolk angår, som har forbundet sig med djævelen eller omgås ham, skal det forholdes efter love og recessen. Men de som indvikler sig med sådanne folk og tillader sig at lade dem udrette noget med sin troldkunst, straffes uden nåde på sin hals.

Og for at denne vor nådigst alvorlige vilje og forordning, Gud til ære, bedst kan efterleves, så påbyder vi og anbefaler hermed på det strengeste alle vore befalingsmænd og ridderskab, så og bisper, provster og præster, borgmester, rådmænd, fogder og alle andre som er i øvrigheds kald og bestilling, at enhver efter sine vilkår, straks derom bliver vidende, angiver, tiltaler og lader straffe alle dem som vor forordning omhandler. Dette såfremt de selv ikke vil stå os til rette som om de skulle være sådanne folks medvidere og givet dem sit samtykke.

Givet på vort slot København, den 12. oktober 1617.

Chr. IV Troldom & Hekse

Christian´s IV´s sjørejse

Christian IV´s sjørejse mod nord 1599

Første pinsedag 1599: Pinsefesten blev holdt med højtid på vort skib mellem Kildin og Vardø. Det var en mørk og meget kold dag og vinden var os imod. Vinden blæste op med sne, regn, tåge og en bidende kulde. De fleste af os led af søsyge, gik til sengs og spiste intet. Kaptajnen holdt sig i ro i sin kahyt." Disse dagbogsnotater, nedskrevet for fire hundrede år siden med en pen ført af en dansk herremand om bord i datidens bedste krigsskib, Victor, i den dansk-norske marine. Som det fremgår af beretningen ligger flagskibet Victor på nordkysten af Rusland, lige øst for munden af Kolafjorden. Krigsskibet sejler på kurs mod Vardø. Personen som bliver omtalt som kaptajn, er ingen ringere end den dansk norske konge Christian den fjerde (1577-1648).

I løbet af tre forårs og sommermåneder i 1599 ledede den unge dansk-norske konge Chr. IV en dramatisk ekspedition nordover i sit langstrakte rige. Rejsen gik til Vardø og derefter et stykke østover i Nordrusland. Både eftertiden og i sin samtid fremstod denne rejse som et meget dristigt projekt – måske blandt de mest farefulde ekspeditioner, som nogen europæisk monark havde begivet sig ud på. Kongen sejlede til sit rige i nord med en orlogsflåde som bestod af halvdelen af krigsskibene i datidens danske marine. De fleste skibe var udstyret med flere titals kanoner. Hensigten med togtet var at rense Hans Kongelige Majestæts "strømme" for sørøvere, fribyttere og andre som sejlede nord om Vardø uden at have betalt told eller indløst besejlings pas. Overfor sømakterne ville Kristian kvart demonstrere af flådestyrke betød magten på havet. Den danske armadas optræden på den norske flanke for fire hundrede år siden var en kraftig markering overfor europæiske stater, af hev der havde overherredømmet over hav territoriet i nord.

Christian´s IV´s sjørejse

Af sikkerheds grunde rejste kongen inkognito, han skulle tiltales som generalkaptajn Christian Frederiksen. Det var faktisk forbundet med dødsstraf at afsløre hans virkelige identitet. I et åbent brev udstedt 12. maj 1599 på "kongens skib Victor under vort land Vardø" hedder det: "Ingen som er med kongen på rejsen til Norge, må nævne ham ved andet navn end Kaptajn eller omtale hans nærværelse for nogen." Selv havde kongen givet samme besked til mandskabet allerede da skibene lagde ud fra Flekkerøy i Sydnorge. "Under livsstraf blev alle forbudt at tiltale kongen andet end kaptajn," fremgår det af en rejseskildring fra turen. I kraft af generalkaptajn var Christian den øverste, formelle leder for den fuldt krigsudrustede eskadren. Generalkaptajnen synes ikke selv at have lagt skjul på sin rette identitet. Den 29. maj besøgte han et hus i Vardø og skrev følgende på en bjælke (oversat fra latin): "År 1599 d. 29. maj var i dette hus Kristian d. 4., Danmarks og Norges konge." Bjælken er i dag kendt som kongestokken og kan beskues som museumsgenstand på fæstningen i byen.

De otte krigsfartøjer lagde ud fra København i midten af april og returnerede til hovedstaden i midten af juli 1599. Mange hundrede adelsmænd, hofjunkere og søfolk deltog i denne gigantiske kystvagt operation. Alene på kongeskibet Victor kan man regne med en besætning på mindst 200 mand. De dygtigste og mest erfarne skibskaptajner indenfor marinen førte kommandoen på de enkelte skibe. Flere af disse sad inde med tidligere erfaringer fra ekspeditioner til arktiske farvande. Fra rejsen til Nordishavet foreligger der i dag to rejseberetninger. Begge dagbøger giver interessante topografiske og etnografiske oplysninger. Rejseskildringerne fortæller om de stormfulde og ugæstfrie kystområder, om møde med samisk trolddom og russiske befalingsmænd samt om natur, klima og levestof

Uddrag fra disse beretninger og ofte gengivet eller citeret, med de er aldrig blevet uddraget i sin helhed i Danmark eller Norge.

Iberetningerne fra togtet hedder det at Victor passerede "Loppa hvor Finnmark begynder" den 10 maj. Nogle få dage derefter rundede de Nordkap og den 14 maj kunne fartøjerne ankre op i Bussesundet udenfor Vardø. Efter et kort ophold drog kongen herfra med tre af de største skibe, Victor, Gideon og Raphael, videre østover. De fem resterende fartøjer skulle i mellemtiden patruljere i havområdet uden for og rundt Vardø. Langs kysten af Nordrusland hævdede det dansk kystvagt opsyn sin suverænitet over farvandet ved at konfiskere engelske handelsskibe og fiskefartøjer. Efter et kraftigt sammenstød med et undervandsskær ved øen Kildin måtte kongen og hans følge vende om. Måske havde han tænkt sig længere øst over. På hjemvejen var eskadren plaget af meget dårligt og koldt vejr. Dagbogsforfatterne priser gud for at han med sin "beskyttelse" bragte den sikkert fra ende tilbage til civilisationen. I de sidst indførte notater fra den 20. juli kan vi læse følgende:

"Ønske- ved vår sørejses slut: Nok har jeg pløjet den skummende sø, nu priser jeg det tørre. Måtte gud sørge for at jeg aldrig mere måtte komme til søs."

Christian´s IV´s sjørejse

Af sikkerheds grunde rejste kongen inkognito, han skulle tiltales som generalkaptajn Christian Frederiksen. Det var faktisk forbundet med dødsstraf at afsløre hans virkelige identitet. I et åbent brev udstedt 12. maj 1599 på "kongens skib Victor under vort land Vardø" hedder det: "Ingen som er med kongen på rejsen til Norge, må nævne ham ved andet navn end Kaptajn eller omtale hans nærværelse for nogen." Selv havde kongen givet samme besked til mandskabet allerede da skibene lagde ud fra Flekkerøy i Sydnorge. "Under livsstraf blev alle forbudt at tiltale kongen andet end kaptajn," fremgår det af en rejseskildring fra turen. I kraft af generalkaptajn var Christian den øverste, formelle leder for den fuldt krigsudrustede eskadren. Generalkaptajnen synes ikke selv at have lagt skjul på sin rette identitet. Den 29. maj besøgte han et hus i Vardø og skrev følgende på en bjælke (oversat fra latin): "År 1599 d. 29. maj var i dette hus Kristian d. 4., Danmarks og Norges konge." Bjælken er i dag kendt som kongestokken og kan beskues som museumsgenstand på fæstningen i byen.

De otte krigsfartøjer lagde ud fra København i midten af april og returnerede til hovedstaden i midten af juli 1599. Mange hundrede adelsmænd, hofjunkere og søfolk deltog i denne gigantiske kystvagt operation. Alene på kongeskibet Victor kan man regne med en besætning på mindst 200 mand. De dygtigste og mest erfarne skibskaptajner indenfor marinen førte kommandoen på de enkelte skibe. Flere af disse sad inde med tidligere erfaringer fra ekspeditioner til arktiske farvande. Fra rejsen til Nordishavet foreligger der i dag to rejseberetninger. Begge dagbøger giver interessante topografiske og etnografiske oplysninger. Rejseskildringerne fortæller om de stormfulde og ugæstfrie kystområder, om møde med samisk trolddom og russiske befalingsmænd samt om natur, klima og levestof. Uddrag fra disse beretninger og ofte gengivet eller citeret, med de er aldrig blevet uddraget i sin helhed i Danmark eller Norge.

Iberetningerne fra togtet hedder det at Victor passerede "Loppa hvor Finnmark begynder" den 10 maj. Nogle få dage derefter rundede de Nordkap og den 14 maj kunne fartøjerne ankre op i Bussesundet udenfor Vardø. Efter et kort ophold drog kongen herfra med tre af de største skibe, Victor, Gideon og Raphael, videre østover. De fem resterende fartøjer skulle i mellemtiden patruljere i havområdet uden for og rundt Vardø. Langs kysten af Nordrusland hævdede det dansk kystvagt opsyn sin suverænitet over farvandet ved at konfiskere engelske handelsskibe og fiskefartøjer. Efter et kraftigt sammenstød med et undervandsskær ved øen Kildin måtte kongen og hans følge vende om. Måske havde han tænkt sig længere øst over. På hjemvejen var eskadren plaget af meget dårligt og koldt vejr. Dagbogsforfatterne priser gud for at han med sin "beskyttelse" bragte den sikkert fra ende tilbage til civilisationen. I de sidst indførte notater fra den 20. juli kan vi læse følgende:

"Ønske

ved vår sørejses slut: Nok har jeg pløjet den skummende sø, nu priser jeg det tørre. Måtte gud sørge for at jeg aldrig mere måtte komme til søs."

Marinefartøjer som deltog

Blandt norske og danske historikere hersker der en smule forvirring med hensyn til hvilke skibe fra den dansk-norske marine som deltog i inspektionsrejsen. Samtids kilder er også ret uklare på dette punkt. Vi kan heller ikke helt stole på oplysningerne i de to dagbøger. Både Grubbe og Carisius er mest optaget af det som foregik på kongeskibet Victor. Desuden er der ikke overensstemmelse mellem dem når det gælder udsagn om hvile andre både som deltog i togtet. Sådanne oplysninger har forfatterne da også nedskrevet i eftertiden. Den mest pålidelig kilde er nok lensregnskabet fra Bergen 1599.

Det er en samtidig beretning som indeholder regnskab over forsyningerne til krigsskibene (Lunsregnskabet fra Vardøhus 1599 er desværre gået tabt.) På vej sydover opholdt eskadren sig i Bergen fra 21. juni og til begyndelsen af juli. Beretningerne herfra fortæller for øvrigt om mange lystige drikkelag. Ud fra det meste af tilgængeligt kildemateriale, har jeg udarbejdet følgende fortegnelse over skibene som deltog i orlogsflåden. Jeg har også medtaget enkelte oplysninger om skibene og om nogen af de mænd som deltog på denne enestående færd.

Den dansk-norske marineflåde bestod ved udgangen af 1500-tallet af 18 skibe. Af disse deltog følgende skibe på rejsen nordover i 1599:

Victor

Mellemskib som kunne have en besætning fra 70 til 300 mand.

Bevæbning: 44 kanoner, deraf 8 halve kartover.

Levetid 1598 – 1636.

Kongens livsskib – Christian havde selv holdt opsyn med værftet på Bremerholmen i København under bygningen af Victor.

Generalkaptajn: Christian Frederiksen.

Medhjælper: Hertug Ulrik (Mat Ulrik) – Christian IV's yngre bror.

Vicekaptajn: Mogens Ulfeldt (1569 – 1616). Fra 1610 rigsadmiral i Danmark- Norge.

Skipper: Christoffer Gulliksen og Michel Nep.

Chef for forsyningerne. Hans Bülow.

Styrmand: Anund Bagge, født i Trondheim og opvokset i Finnmark, ansat i marinen fra 1597.

Hofpræst: Magister Anders Bentsen Dall – Fra 1601 biskop i Norge.

Russisk tolk: Borkhart Gertsen – havde været i Rusland og Finnmark 1594. Jørgen Kaas som tidligere havde været lensherre over Vardøhus, var med på Victor som kendt mand.

I januar 1598 skrev kongen at han ønskede at skibet skulle være færdigt til at sætte sejl næste forår (1599). Togtet nordover var altså Victors første store jomfrutur.

Marinefartøjer som deltog

Gideon

Også kaldet "Rigsadmiralen". Flagskibet i marinen før Victor blev bygget.

Bevæbning: 38 kanoner, deraf 6 halve kartover.

Levetid: 1584 – 1617. Repareret og moderniseret i 1598- 1599, lige før rejsen mod nord.

Mellemskib som kunne have en besætning mellem 154 – 250 mand.

Admiral: Børge Trolle til Trolleholm – øverst kommando for skibshøvedsmændene på de andre skibe (foruden Victor). Trolle havde i 1595 været med Hector nordover til Malmris i Rusland.

Vicekaptajn: Jørgen Urne.

Gideon var hovedskibet i det mislykkedes "bryllupstogtet" til Skotland i efteråret 1589 da James VI måtte tage til Oslo for at gifte sig med prinsesse Anna en ældre søster til Christian IV.

Josaphat

Bevæbning: 36 kanoner

Levetid: 1586 – 1619. Repareret i 1598.

Mellemskib

Høvedsmand (underadmiral): Skotten Alexander Durham til Høysgaard. Mande fik et slagtilfælde under et drikkelag i Vardø 14/5. Han havde en lang sejltid i den danske flåde, fra 1573. Durham var operativ leder – admiral – på en stor rejse nordover i 1587. Opgaven var da at undersøge omfanget af hollændernes nordenfart til Rusland.

Vicekaptajn: Henning Valstrup.

Skipper: Hans Simonsen de Lange, født i Bergen. På hjemrejsen overtog han kommandoen på skibet, i stedet for den syge Durham. De lange var med på togt til Kola i 1588.

Raphael

Bevæbning: 16 kanoner.

Levetid: 1582 – 1645

Mellemskib som kunne have en besætning mellem 140 – 200 mand.

Høvedsmand: Herluf Daa til Snedinggård. Født i Bergen 1565. Daa ledede "opfølgningstogtet" nordover i 1601.

Skipper: Rasmus Bentsen.

Hector

Bevæbning: 16 kanoner.

Levetid 1593 – solgt i 1605.

Høvedsmand: Jens Jørgensen.

St.

Michel

Bevæbning: 16 kanoner.

Levetid: 1581 – 1622

Lille orlogsskib som kunne have en besætning på ca. 16 mand.

Høvedsmand: Kield Baad.

Papegøjen

Levetid: 1592 – 1604

Lille orlogsskib

Høvedsmand: Peder Asmussen Vejle (Holst) (Han er ikkekaptajn på Hector som Grubbe skriver).

Marinefartøjer som deltog

Raabukken

(også omtalt som Hjorten)

Høvedsmand: Jacob Thrægaard. Han førte Hector under et togt til Nord – Rusland i 1595.

Både Carisius og Grubbe skriver at Duen (eller Hvide Due) indgik blandt skibene. Efter al sandsynlighed var båden ikke med nordover. Vi ved med sikkerhed, at der var otte fartøjer med på togtet. Carisius har medtaget Duen, men mangler Hector. Grubbe har medtaget Duen, men mangler.

Raabukken.

Beslaglagte skibe:

Angelibrandt

(Angelika)

Måske fra Hull

Beslaglagt fra englænderne i Vardø 14.05

Dansk Kaptajn: Henning Valstrup

Skipper: Jørgen Holst. Charitas

Beslaglagt fra englænderne 17.05 i Olenia.

Dansk kaptajn: Albert Skeel (fra 17.05)

Engelsk kaptajn: Wilhelm Tellier

Efter pres fra James I (engelsk konge fra 1603 og Christian 4.s svoger) blev skibet givet tilbage 08.08.1604. Kaptajn Tellier fik ubegrænset toldfrihed i Øresund de næste to år.

Defentionskib som førte 6 kanoner.

Lillium

Perthi

Beslaglagt fra englænderne 17.05 i Olenia.

Dansk kaptajn: Erik Urne (fra 17.05)

Enkelte oplysninger om at skibet skulle have forlist, stemmer ikke.

Neptunus

Opbragt fra hollænderne i Vardø 29.05

Søpasset var to år gammelt og dermed ugyldigt.

Skipperen skudt (vådeskud) i Vardø.

Redder: Marcus de Vogelaer (1564 – 1619). Han sendte ofte

sine skibe nordover. Skibet var lastet med salt, vin og "en stor sum penge".

Den havde et mandskab på 18.

Dansk

kaptajn: Jochum von Bülow.

Desuden blev yderligere en båd fra Hull opbragt og

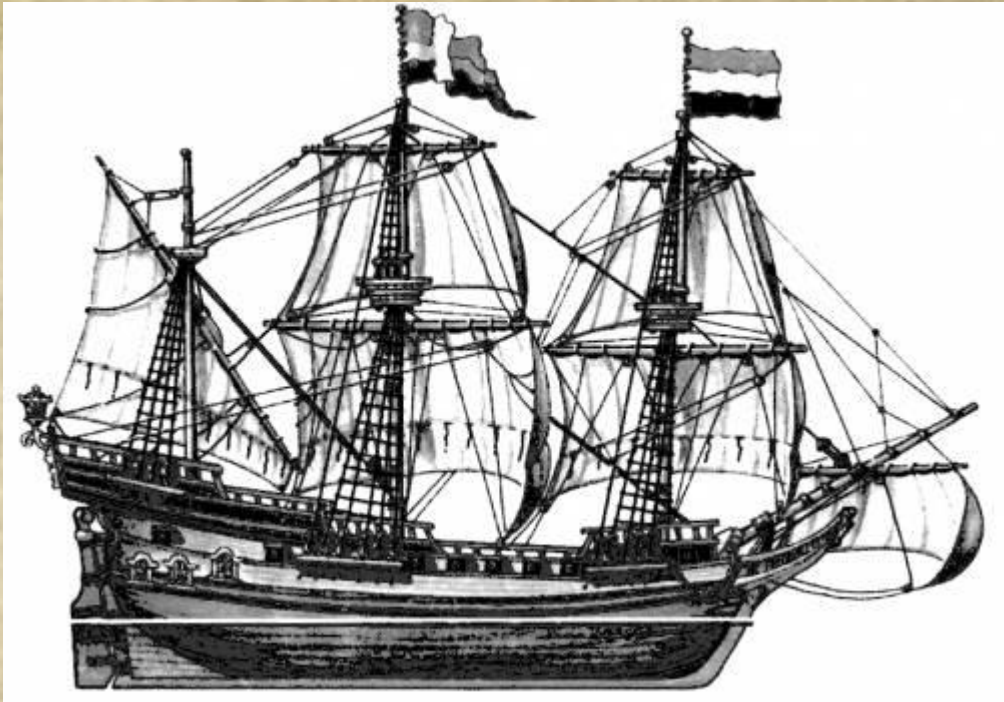
arresteret i Vardø 14.05. Den engelske båd Purchins, sandsynligvis også fra

Hull, blev taget i Dibir 16.05. Disse to blev sammen med mandskabet fra de

andre engelske båd, frigivet og sendt tilbage til England.

Marinefartøjer som deltog

Udenrigspolitiske resultater af sørejsen

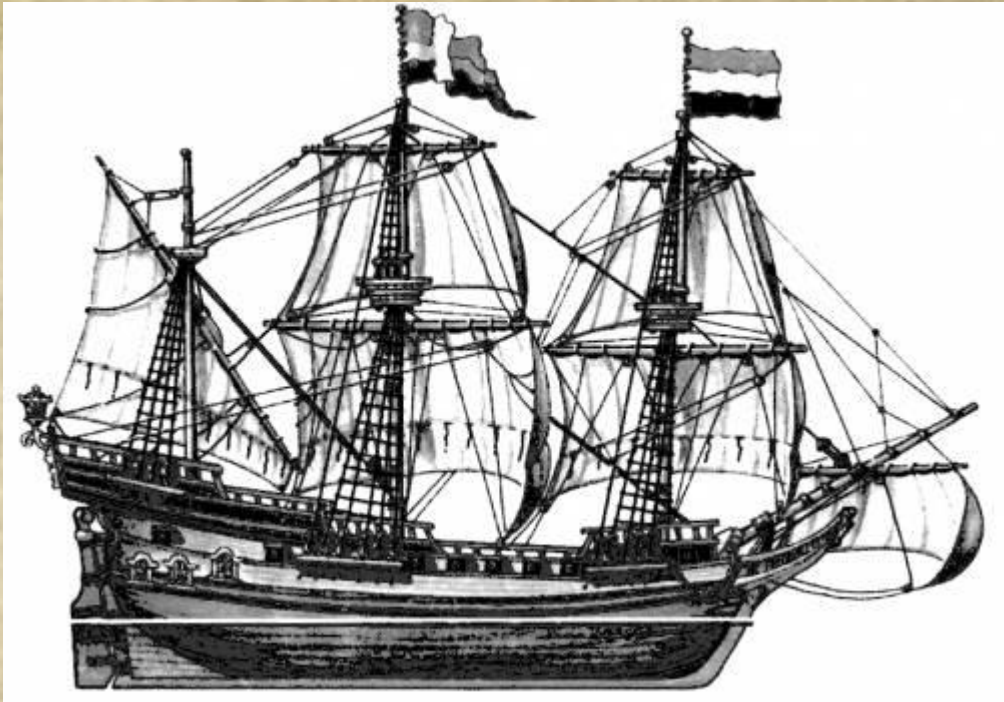
Erfaringerne fra kystvaksinspektionerne i 1599 fik kongentil at sætte hårdt mod hårdt i forholdet til Sverige. Rusland og de vesteuropæiske handelsstater, som sejlede på nordområderne. De opbragte engelske handelsskibe førte til stor bitterhed mellem Elizabeth I og Christian IV. Dronningen protesterede og foreslog forhandlinger. Forhandlingerne i Bremen 1602 førte ikke til noget. For eftertiden har dette kildemateriel fra disse forhandlinger fået stor betydning for udviklingen af international søret. Danmarks forhold til England bedrede sig da Stuartkongen James den første overtog tronen i 1603. Han kom fra Skotland og var gift med en ældre søster til Christian. James fik mæglerrollen i konfrontationen mellem Danmark og Sverige i begyndelsen af 1600-tallet. Den dansk-norske søkonges plan om at gøre Bussesundet til et slags Øresund i nord med påbud om pas og told viste sig imidlertid umulig at gennemføre i praksis.

Rivaliseringen om Nordkalotten mellem Sverige og Danmark-Norge kulminerede i den såkaldte Kalmar-krig 1611-1613, som Christian gik sejrrigt ud af. Af de mange udenrigspolitiske engagementer som den ambitiøse monark påtog sig, blev udgangen på nordområdekonflikten hans eneste varige sejr. Som en følge af fredsaftalen i Knærød i januar 1613 måtte svenskerne for altid opgive fremstødet mod havet i nord og den nye svenske konge, Gustav II Adolf, måtte sløjfe "konge over samerne" i sin titel.

Når det gælder forholdet til Rusland, ansatte kongen fjeld fogeder i Finnmarken. Ordningen havde eksisteret tidligere, men blev tidligt på 1600 tallet udbygget og taget mere alvorligt end tidligere. En gang hvert år skulle fjeld fogeden rejse over Nordfjeldet til Malmis (Kola by) for at fremlægge territoriale krav overfor den russiske bjørn. Disse prestensionsrejser foregik helt frem til 1813. lensherren i Finnmarken mellem 1619 og 1651, John Cunningham, forsøgte i 1621 at afskaffe rejsen mellem Vardø og Malmis. Han mente den var nytteløst og ville spare kongen for en stor udgift. Kongen svarede umiddelbart at rejsen til Rusland var vigtig og at Cunningham skulle fortsætte med at sende sin foged østover for at fremlægge hans majestæts krav med hensyn til skat og land.

Marinefartøjer som deltog

Udenrigspolitiske resultater af sørejsen

Både Christian IV og hans far Frederik II mente at hele Kola fra gammel tid af tilhørte deres arverige. Den russiske tsar på sin side hævdede ikke bare Ruslands territorialret til Kolahalvøen, men mente også at Vardø lå på russisk område. Fæstningen burde overleveres til russerne eller rives ned, krævede tsaren og påstod at den rigtige grænse gik ved Tana. Allerede to år efter togtet langs nordøst kysten af Rusland tilbød Christian at købe hele Kolahalvøen for 50.000 daler. Den russiske tsar afslog dog tilbudet.

I notaterne fra rejsen i 1599 har en af deltagerne, Jonas Carius, skrevet følgende under opholdet på øen Kildin ved munden af Murmandfjorden: "Omtrent to mil fra Kildin ligger på fastlandet byen Malmis ved en stor elv som løber ud i havet lige ved Kildin. Denne by blev i gamle dage kaldt for Kola efter et stort og højt bjerg som skiller Norge fra Rusland. Og denne by Kola som ligger ved foden af bjerget, hørte for ikke så lang tid siden til Norge. Men ved danske og norske befalingsmænds forsømmelse har russerne overtaget området og forandret navnet til Malmis." Dagens grænser mellem Rusland og Norge kan betragtes som et kompromis mellem tsarens krav på Varangerhalvøen og de dansk-norske kongers krav på Kolahalvøen.

Amtmand Lilienskiolds Hekse studier

Amtmand Lilienskiold - heksestudier.

Originalen til heksebeskrivelserne stammer fra 97 håndskrevne sider med en smuk gotisk håndskrift og med pennen ført af Hans Hanssen Lilienskiold (ca. 1650 - 1703). I perioden fra efteråret 1684 og til midten af 1701 var Lilienskiold amtmand i Finmarken. Fylket (amtet) hed den gang Vardøhus Amt. På baggrund af et rigt kilde materiale fra den nære tid før ham, kunne amtmanden lave sine studier over trolddoms kriminalitet i Finmark, mens han boede i Vadsø. Man kan med ganske stor sikkerhed datere manuskripterne færdiggørelse til ca. 1695. Heksestudierne indgår som et eget kapitel i et større værk som Lilienskiold selv har givet navnet Finnmarkens beskrivelse. Både dette værk og en række andre litterære arbejder tog Lilienskiold med sig da han rejste fra Vadsø til København i juni 1701. Siden den tid har Finnmarkens beskrivelse ligget godt bevaret i Danmark på Det kongelige Bibliotek.

Lilienskiolds gennemgang af de mange og brutale trolddoms processerne i Finmark må betragtes som en nærmest samtidig beretning. Den er derfor af stor kildeværdi, ikke bare for et studie i trolddomsprocesser, men også generelt som et kulturhistorisk dokument fra en tid hvor trolddom og hekseri blev betragtet som faktisk eksisterende. Men der er også tale om et kildemateriale, som rejser en række andre interessante historiske problemstillinger. Kilde materialet giver en information om datidens, dagligliv, kønsforhold, sociale relationer, økonomiske modsætninger, klima, ulykker, emigration, fordærvet mad, narkotiske planter, trosretninger - ja et godt billede af et samfundsliv og mentalitet i en religion i udkanten af Europa på 1600-tallet.

Den europæiske hekseforfølgelse er i færd med at ebbe ud mens Lilienskiold sidder i Vadsø på 1690-tallet og studerer retsakterne i amtsarkivet. Den sidste større hekse sag i Finnmark oplevede han selv i 1692. Som det fremgår af hans egen fortegnelse over amtets arkivalier fra 1701, havde han et solidt kildemateriale at bygge på. Siden er størstedelen af det originale arkivmateriale fra heksesagerne i Finmark gået tabt, hvorfor Lilienskiolds studier har meget stor værdi som primærkilde for studier i hekseprocesser.

Han kunne nedskrive sine studier på en baggrund af et materiale som har langt større værdi og pålidelighed end det som har overlevet frem til i dag. Mange af hekseprocesserne kender vi i dag kun fra Lilienskiolds Trolddom og ugudelighed i 1600 tallet Finmark. I europæisk sammenhæng er det en absolut sjældenhed at have et manuskript fra hekseforfølgelses tidsalder hvor pennen er ført af en samtidig embedsmand.

Hans H Lilienskiold Troldom

Trolddom og ugudelighed I 1600-tallets Finmark.

Kristendommens modtagelse i Norden og af dette folk Samt om den ondskab, Trolddom og anden ugudelighed
Som i dette sekel har forekommet
Såvel blandt finner som nordmænd.

I krønikerne finder man beskrevet hvor flittigt kejser Ludvig den fromme arbejdede for at udbrede den kristne tro i de nordiske lande. Først lod han kong Harald Klakk med sin dronning døbe i St. Alban kirken i Mainz. Derefter sendte han munken Ansgar fra Corvey i Frankrig med sin kammerat Antberto til Danmark. Derfra kom de til Sverige hvor kong Bjørn, i året 828, tillod dem offentligt at prædike den kristne tro. Da han derefter var kommet hjem fra Danmark og Sverige, blev han af samme kejser Ludvig den fromme forfremmet til ærkebiskop i Hamburg, for at han kunne være så meget nærmere landene i nord. Dermed blev byen også gjort til ærkebispesæde for danske, svensker, slaver, skridfinner, grønlandere og andre omkring boende folk. På det gav han Ansgar sit brev, hvor blandt andet finnerne således er nævnt.

Ludvig, ved guddommelig gunst Kejser og Augustus.

Vi ønsker vished i hvordan himmelens nåde i vore dage har åbnet forkyndelsens store dør i de nordlige lande – nemlig i dem som tilhører danerne, sveene, nordmænd, færingere, grønlandere, helsingerne, islændingene, skridfinnerne og alle nordlige og østlige folkeslag – ved guddommelig nåde i tur og orden, etc. I den Herre Jesu Kristi 834dr. År. Siden har kejser Otto vist sin nidkærhed i forsøget på at indføre den kristne tro, såvel i Danmark som i Norge. Han lod døbe både kong Harald Gormsen af Danmark og Håkon Jarl af Norge. I den anledning og i grevens fravær, sendte han 30 skibe op til Norge, hvorved da den søndre del af landet til Lindesnes blev omvendt. Men dette sidste var ikke begyndt, før det igen blev kuldkastet. For Håkon Jarl sendte præsterne tilbage til landet, og næsten endnu før han var kommet tilbage til Norge i året 994, var det gamle hedenskab igen var fornyet.

Kong Olav Tryggvason var den første virkelige indfører og udbreder af kristendommen i Norge. Han omvendte folket fra Viken og til Helgeland i Nordland – men se hvorledes.

Efter ham gjorde kong Olav Haraldson sin yderste flid i kristningen af det folk som boede længst inde i fjordene af dalene. På denne tid var folkene der endnu for det meste hedenske. Han truede dem med stor straf om de ikke antog religionen. Intet er derfor mere vist, end at det var ved hans meget heftige nidkærhed at kristendommen fik sin udbredelse på slige afsides liggende steder, hvor skinnet fra troens lys tidligere ikke havde kommet til.

Men Finnmarken, som den mest afsidesliggende del af Norden, har på denne tid næppe fuldt ud kunne tage del i dette.

For som Huitfeldt skriver, blev biskop Adelvardus sendt til Sverige i året 1051. Der omvendte han värmlænderne og skridfinnerne. Derfra blev han siden indbudt til ¹⁶ Norge af kong Harald.

Hans H Lilienskiold Troldom

Deraf sluttes at finnerne, efterhånden, må være bragt til omvendelse længe efter de andre nordiske indbyggere. Kirker og præster har man vel ikke haft i Finnmark før nordmændenes ankomst til landet. Så findes da heller endnu ingen kirke i fjordene hvor finderne holder til.

Men selv om den kristne tro og religion har været i brug hos landets indbyggere i så lang tid at forfædrenes onde, ugudelige væsen og misbrug for længst burde være hensat i yderst glemsel, så gror alligevel hedenskaben både blandt nordmænd og finner. Dermed bliver en del så fordrevet at de går fortabt.

Ved djævelkunst og trolddom sker dette, dels med gand (spids pind til trolddom) og udsendinge til at forgøre folk og fæ, dels ved at søge til en fordømmelig videnskab ved runeboomens (en slags tromme med magiske tegn) troldkunst og dels ved at udgøre vejr og vind til menneskenes skade, samt anden lignende vederstyggelighed som fremgår at det følgende.

Der man kun på det hekseri, den ondskab, de djævelens indbildte kunster og fantasi som i dette århundrede har foregået her i Finnmarken, så har Christian IV, i året 1609, givet befaling om alvorlig straf til udryddelse af sådan troldpak, samt ved en senere kongelig befaling bestemt straffen for andre slemme forseelser, sådan at øvrigheder i landet siden har været svært ivrig med at forfølge sådanne forseelser med henrettelse. Desværre er det endnu ingen mangel på det onde og det hører man daglig om, men nu udføres troldkunsten mere i det skjulte. Alligevel er den ene fin fuld af trolddom som han i al hemmelighed sender ud efter den anden, mens andre derimod er udlært til enten at tage den ud eller sende den tilbage. Ofte fornemmes at den ene finne mener at ulykke og uvejr forårsages af den anden finnes troldkunst. Finnerne anser imidlertid sin kunst som en videnskab uden at være befængt med synderlig hekseri, mens nordmændenes ondskab og idræt i samme, må regnes for et skadelig djævelarbejde. Men begges læremester anses som afskyelige og ondsindet og derfor er begges gerninger slemme og strafværdige.

Mange holdes fra dåben næsten hele året og også ud over det. Andre tilvendes allerede ved modermælken denne vildfarelse. En del giver sig også hen til den russiske tro for bedre at kunne bruge sin ondskab. Endog findes der hos finnerne den uvane at deres ungdom videregives til opfostring og oplæring hos russerne. Mange går til alters, til trods for at de på deres tros grund næppe kan mere end knapt nok læse et fadervor tydeligt. Desuden følgerdesværre endnu den ugudelige vane hos de fleste finner, at de hengiver sig til drukkenskab og fuldskab helst når de skal gå til alters og det uden at de gør sig den ringeste tanke om at de dagen før løber omkring som fulde svin. Gud give at ikke så mange nordmænd viser interesse for lig vederstyggelighed. Lille helbredelse, sjældnen god frugt. Lidt påmindelse, mindre frygt. Det er hvad jeg herom til dels kan slutte.

En del præsters udsækning af øl har måske mange gange opmuntret finnerne mere til fuldskab og ond opdragelse end til det gode. Derved kunne vel skaffes en del profit, men boondens duelighed til at blive undervist måtte derimod tage skade eller tabs.

Hans H Lilienskiold Troldom

Hvor sker der sjældnere gudstjeneste end hos finnerne, som dog mest trænger? Hvor gøres mindre besvær og fås bedre betalt, for præsterne rejser ikke tomhændet tilbage fra finnetjeneste? Er finnen beslutsom, ved man at modtage det som en pligt. Er finnen tåbelig, glemmer man ikke at holde det i erindring som også må forventes når gaven udebliver. Derfor synes det vel som om kirken holder mindre af finnerne i fjordene og at en del finner, hos hvem gudstjenesten så sjældent forrettes, derfor hensliger sin tid nærmest som et hedensk folk uden nogen synderlig undervisning. Hvilke misbrug sker vel her i landet med messesvin, dåbens vand, med signen (klog kone), manen, genvisning og lignende? Manges skånsomhed ypper til fleres frejdighed. Mere straf, mere aflad. For kongen vil at sådan onde fuldstændig skal udryddes og fuldt ud straffes efter loven. Herefter følger - i vestre menu et specificeret uddrag af menneskenes ondskab i dette århundrede som bevis for hvad som her foran er fortalt.

Hekseprocesserne er gruful læsning - der får man virkelig indblik i hvor sort ækel og uoplyst den menneskelige natur også kan være.

